

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ХИМИЯ. БИОЛОГИЯ.
ГЕОГРАФИЯ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ХИМИЯ. БИОЛОГИЯ.
ГЕОГРАФИЯ

BULLETIN OF OSH STATE UNIVERSITY. CHEMISTRY. BIOLOGY. GEOGRAPHY

e-ISSN: 1694-8688

№2(3)/2023, 73-79

УДК: 894.341

DOI: [10.52754/16948688_2023_2\(3\)_10](https://doi.org/10.52754/16948688_2023_2(3)_10)

**МОЛДО НИЯЗДЫН САНАТТАРЫ ЖАНА АНДАГЫ ГЕОГРАФИЯЛЫК
МААЛЫМАТТАР**

НАСТАВЛЕНИЯ МОЛДО НИЯЗА И ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ В НИХ

INSTRUCTIONS OF MOLDO NIYAZ AND GEOGRAPHICAL SOURCES IN THEM

Эргашов Садирали

Эргашов Садирали

Ergashov Sadirali

г.и.к., улук окутуучу, Ош мамлекеттик университети

к.г.н., старший преподаватель, Ошский государственный университет

Candidate in geographical sciences, senior teacher, Osh State University

serganhov@oshsu.kg

Колдошов Мисирали

Колдошов Мисирали

Koldoshov Misirali

п.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети

к.п.н., доцент, Ошский государственный университет

Candidate in psychological sciences, associate professor, Osh State University

misiraly@mail.ru

МОЛДО НИЯЗДЫН САНАТТАРЫ ЖАНА АНДАГЫ ГЕОГРАФИЯЛЫК МААЛЫМАТТАР

Аннотация

Молдо Нияздын санат дигаристтарындагы адеп-ахлактык аң-сезимдин баалуулуктар тутумунун өзгөчөлүктөрү каралат. Аймактагы мурдагы реалдуулуктун азыркы кубулушу менен байланышын, Кыргызстан аймагында жаратылыш ресурсун пайдаланууну жаңы чарбалык өзгөчөлүктөрү аныкталат. Ал коомдук ишмердүүлүктүн тарыхый-географиялык, педагогикалык-социалдык формаларынын арасында алдыңкы орунду ээлеши керек. Чөлкөмдөгү табыгый-географиялык билим жана адамдын айланасындагы чарба жүргүзүү иш-аракеттерди окурмандар билим берүү менен байланыштырууга аракет кылышат. Ошондой эле практикада ийгиликтүү колдонуу зарылдыгы сунушталат. Келечекте Молдо Нияздын санаттарын улуттук нарктын негизинде жаштарга сиңдирип баруу зарыл.

Ачкыч сөздөр: санат, ыр, адеп-ахлак, кубулуш, мурас, таалим, агартуучулук, үңкүр, географиялык, астрономия, этнография, фольклор.

Наставления Молдо Нияза и географические источники в них

Instructions of Moldo Niyaz and geographical sources in them

Аннотация

Рассмотрены особенности ценностной системы нравственного сознания у санат-дигаристов Молдо Нияза. Будет определена связь между прошлой реальностью в регионе и нынешним явлением, новыми экономическими особенностями использования природных ресурсов Кыргызской области. Она должна занять ведущее место среди историко-географических, педагогический-социальных форм общественной деятельности. Читатели попытаются связать естественно-географические знания о регионе и хозяйственной деятельности человека с образованием. Также рекомендуется успешно использовать его на практике. В дальнейшем необходимо прививать молодежи качества Молдо Нияза на основе национальных ценностей.

Ключевые слова: элемен искусство, песня, мораль, явление, наследие, образование, просвещение, пещера, география, астрономия, этнография, фольклор.

Abstract

The features of the value system of moral consciousness among the Sanat Digarists of Moldo Niyaz are considered. The connection between past reality in the region and the current phenomenon, new economic features of the use of natural resources in the Kyrgyz region will be determined. It should take a leading place among historical, geographical, pedagogical and social forms of social activity. Readers will try to connect natural-geographical knowledge about the region and human economic activity with education. It is also recommended to use it successfully in practice. In the future, it is necessary to instill in young people the qualities of Moldo Niyaz based on national values.

Key words: art, song, morality, phenomenon, heritage, education, enlightenment, cave, geography, astronomy, ethnography, folklore.

Киришүү

Молдо Нияздын кол жазмаларында Жер жөнүндө, анын философиялык терең көз кароосу Ислам дини менен байланышта, айкалышта окурмандарга маалымат берилген. Анын маалымат саптарында Жер илимдери, географияга байланышкан саптары кездешет.

Башкы төрт саптын маанисин акын кийинки саптарында терең, ишенимдүү чечмелеген. “Дүйнөдөн өткөн” же “өчкөн” ар кандай нерсенин, жер кубулушуна кийин сөзсүз изи, тагы калат.

Ата-бабаларыбыз Айга, жылдыздарга карата өз жашоолорун курушуп, улуу табыйгаттын ыйык мыйзамдарын урматтоо менен өмүр сүрүшкөн. Түбөлүккө Ай болбой калса, Жердеги жашоонун канчалык зор өзгөрүүлөрүн, катаклизмдин, азап-тозогун элестетүү машакат. Ал эмес бир күнгө ичээр сууң токтосочу?... Сайды көрүп, адамдар сай түгүл жерден пайда болбостугун, бир кезде ал аркылуу мөлтүр кашка булактын тунук суусу аккандыгын түшүнүшөт [1].

Ай биринчи асманда, Жерге жакын жайгашкан, Жердеги тиричиликке, анда адам баласынын тагдырына таасир этип турган, ”тасфи-ал-буйут” жайгашып, ал жердеги тиричиликке таасир этип турарын белгилейт.

Анын мындай көз кароосундагы өзгөчөлүгү, саякатындагы жер-суу аттарынын азыркы күндө ошол эле аталыштарда айтылып жүргөндүгүндө, ошондой эле санаттарындагы илимий географиялык тактык даана берилет.

Эгемен Кыргызстан Республикасы түзүлгөн соң, эзелки акылман, акын, агартуучу ата-бабаларыбыз оозеки жана кол жазма маалыматтарын колдонобуз. Биз эскиден калган кол жазма, санат, ырларды географиялык чөйрөбүздү сактайбыз, баарын таштап салбайбыз, эски рухий мурастарыбыздын керектүүлөрүн, аны өзүбүздүн талабыбызга мазмундап, өзүмдүк кылабыз, жарабагандарын таштамакпыз.

Мындан 200 жыл мурда жашап, эмгектенген диний жана традициялуу илим элементтерин айкалышта, философиялык педагогикалык билимдер менен кошо эле нукура элдик улуттук таалим-тарбиянын, санат-насияттарын Молдо Нияз мурас кылганы кубанычтуу.

Борбордук Азия чөлкөмүндө агартуучулук багытында жергиликтүү географиялык объектилердин өзгөчөлүктөрүн талдоонун негизинде, так тарыхый-географиялык багыттарды түзүү жана жаштарды өз мекенин сүйүүгө, анын кайталангыс мурастарын колдонуу менен окуучуларга окутуу сунушталат.

Жаштар эми кыргыз санаттары, ырларын колдонуу башаттарын окуп үйрөнүүсүнө алгачкы чыйыр жол салынганын кубаныч менен белгилей кетишибиз абзел. педагогикалык, географиялык, таалимде, технологияларды пайдаланып үйрөнгөнүбүз ийгиликтерге мүмкүндүк берет.

Изилдөө методдору

Жогоруда коюлган теманын алкагында тиешелүү тексттерди окуп-үйрөнүү, аларды талдоо, иликтөө, конкреттештирүү, тарыхый, жалпылоо ыкма-усулдары пайдаланылды. Тарыхыйлуулук, логикалуулуктун биримдиги принцибинин эске алыныш жагдайына да маани берилди.

Негизги мазмуну. Канчалаган мезгилдердин элек сынагынан өчүп келген санат, ырлар, элдик билим, таалим-тарбиялык сабактары, рухий маданияты кол китеп мурастарда камтылгандыгын жана аларды табыгый, экономикалык, социалдык чөйрөлөрүбүздө колдонуу учурдун талабы эсептелинет.

Молдо Нияздын Түштүк, Түндүк кыргыздарынын, Кытай жана Орто Азиялык түрк элдеринин ичиндеги зор гуманист жана саякатчы болуп, география илимине дагы окутууда салымы болгон. Ал Шаймердендин өрөөнүндө 1823-жылы Кызыл-Булак айылында дүйнөгө келген, ал 70 жыл өмүр суруп, агартуучулук иштерин медреселерде улантып келгени белгилүү. Ал 1896-жылы дүйнөдөн кайткан. Арап, фарсы, чагатай тилдерин билген, Арка,

Англияда болуп кытайлык кыргыздар жашаган аймактарга саякат кылат. Акын, саякатчы катары жакшы адамдар жана жерлер тууралуу төмөнкүлөрдү жазып калтырат:

Жакшыларды көп көрдүм.
Башы: Токмок, Чүй, Талас,
Кетмен-Төбө, Суусамыр,
Кочкор, Жумгал, Ат-Башы,

Алай менен Анжиян,
Азизи көп Наманган,
Пайтахтуу Маргалаң

Жакшыларды көп көрдүм

Экинчи кол китебин 86-87-беттериндеги

Көрдүм жүрүп далайды;

Каратегин, Алайды,

Кашкар менен Кабакты,

Көп көрдүм эшен, калпаны,

Ат-Башы менен Арпаны [2].

Жалпысынан 7 кол китеби болгон, анын көбү мургаптык, Жерге-Талдык, каратегиндик адамдарда болушу мүмкүн, анда кээ бир тарыхый географиялык маалыматтар дагы кезигүүсү мүмкүн.

Молдо Нияз өмүрүндөгү катастрофалуу учуру Падышалык Орусиянын басып келүүсү болуп, 1864-жылы Түркстан, Олуя-Ата, Чимкент шаарларын басып, мусулмандардын оор абалы берилген.

Молдо Нияз кол жазмаларынын VI дигарастында өзүнүн тоолуу аймактарын, андагы тирүү жаратылыштын жаздагы табыгый географиялык өзгөчөлүктөрүн жогору баалаган. Ал төмөнкүдөй саптарда берилет:

Үч ай токсон өткөндө
Бахардан жакшы бар бекен?
Айланма көлдө жарк этип,
Айланып учуп “гарк” этип,
Каздан жакшы бар бекен?

Алачылык көп жатса

Саздан жакшы бар бекен?

Агын суудай, айран, сүт

Гөш кувурдак, гүл кымыз

Көчмөн байлар Алайда,

Жаздан жакшы бар бекен? [2].

Анын көрүп билгендери аябай кенен географиялык масштабда ресурс байлыктар көп экенин төмөнкү саптарынан билсек болот:

Илимнин кени Бухарда,

Койдун кени Гиссарда.

Хандек өрүк Хучарда,

Гүрүчтүн кани Анжийан,

Майиздин кани Наманган.

Парчанин кани Маргалаң,

Арчанын жайы тоолордо,

Ылаачын ойнойт зоолордо.

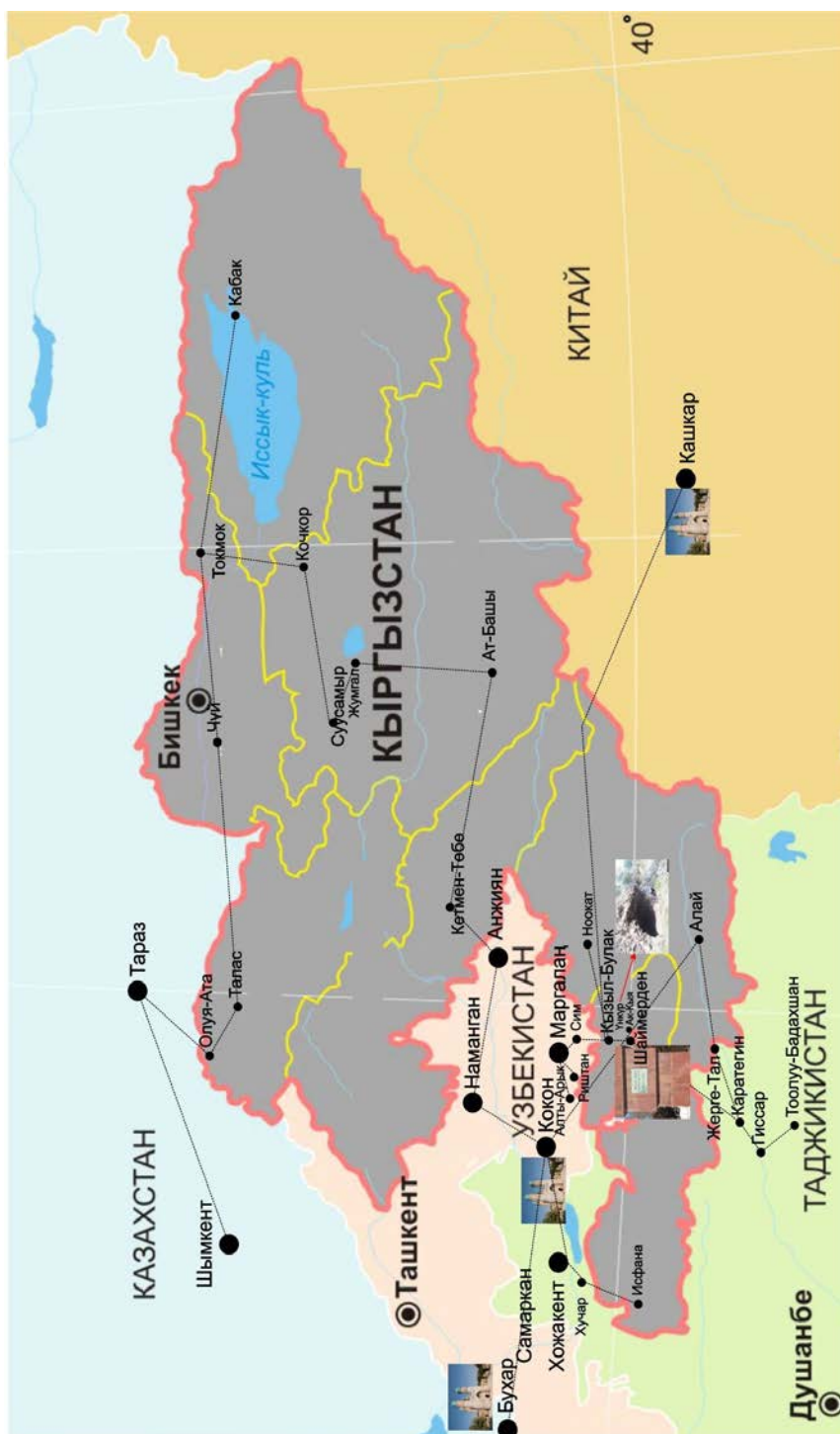
Кара чай жайы Кашкарда,

Койдун кани Кочкордо.

Жылкынын жайы Жумгалда,

Түлкүнүн жайы Тар-Көлдө [2].

Географиялык маалымат булактары жогорудагы ыр саптарынан байкалып турат. Аны биз төмөнкү карта-схемадан тактасак болот (1-сүрөт).

1-сүрөт. Молдо Нияздын саякатындагы шаар, айыл жана башка пункттардын карта-схемасы

Өз заманында аты чыккан Молдо Нияздын санат ырлары өзгөчө болуп, аны фарсы, араб жана чагатай тилдерин мыкты билгендиги, ошол эле тилдерде жазган, окуучуларына ырларын, санаттарын, кол китептери аркылуу окурмандарга, жарандарга тараткандыгы маанилүү.

Анын аалым, агартуучу экендиги төмөнкүлөрдө факт катары көрүнөт:

Туулган жери жана ата теги. Молдо Нияз Эрназар уулу 1823-жылы Кадамжай районунун Кызыл-Булак айылында туулган. Ичкилик найман уруусунан болгон.

Билими. Жаш чагынан эле исламий адабияттарды окуй баштап, кийин азыркы Тажикстандын Тоолуу Бадахшан автоном облусунун Каратегин айылында медреседе окуйт. Андан кийин Кашкарда (Кытайдын Шаңжын аймагы) билим алат. Андан кийин Маргалаңда медресени бүтөт.

Билим берүүнү уюштургүчтүгү. Ал жаш балдарды араб тамгасы менен кыргызча окуткан. Шаймерден дарыя өрөөнүн Кысык деген жерде “Молдо Нияздын үнкүрү” ичинде медресе ачкан.

Географиялык аймактарды кыдырып чыккандыгы. Ал көп жерлерди, көп элдерди саякаттап, кыдырып көргөн, ошол барган жерлеринен географиялык климаттык, этнографиялык, фольклордук маалыматтарды, өз жазгандарын кол китеп таризине жазып элге тараткан. Кашкар, Бухара, Самарканд, Ат-Башы, Жумгал, Каратегин, Өзгөн, Жалал-Абад ж.б. шаарларды көргөн, саякат кылган. Жалпысынан Борбордук Азиянын тоо өрөөндөрү менен чөлдүү аймактарына саякат кылат.

Санат ырлары. Анын санаттарынын негизин адам жөнүндөгү, адамдын жүрүм-туруму, адеби жөнүндөгү акыл-насаат түзөт. Бардык нерсе ислам идеялары менен чечмеленген. Анда эң биринчи орунга адамдын адеп-ахлагын алып чыгат.

Элге турмушту, дүйнөнү таанууга салымы. Молдо Нияз ыр жана санаттарында дүйнө, мекен таануучулук милдетине өзгөчө маани берет. Мисалы, “Ысык-Көл барып балалап, Индустан кетет куштар деген”, “Буудайдын кени Ноокатта” деген саптар менен географиялык билим берип жүргөнү далил болуп келет [3].

6-класстагы географияда Кыргызстандын калкы темасы боюнча сабакта, “Кыргызстандын калктуу пункттары” деген темада кыргыз улутунун байыркылыгын, үрп-адаттарын, ырларын, оозеки болуп келиши, өз жергесин сүйүүгө, коргоого, тарбиялоого, анын байлыктарын туура пайдаланууда эзелки элдик ыкмаларды колдонууда Молдо Нияздын ырларына маани берүү натыйжа берет.

8-класстагы география сабагындагы “Кыргызстандын ландшафттары” темасын өтүп жатканда анын жериндеги жаратылыштын ар түрдүүлүгү, кооздугу, тоо климаты, мөңгүлөрү, суулары, топурак-өсүмдүктөрү жана жаныбарларына аяр мамиле кылуу, экологиялык тарбия берүү элементтерин окутууда Молдо Нияздын санаттарынан үзүндүүлөрдү окуучуларга керектүү ыкмалар менен берүү зарыл.

Ушул класста “Памир-Алай тоолуу облусу” деген теманы өтүүдө алгачкы Молдо Нияздын Тоолуу Бадахшан автоном облусуна (Кара-Тегин, Мургаб, Жерге-Тал) кылган саякаттарын картадан көрсөтүп түшүндүрүнү сунуштайбыз.

9-класста Ош облусу, Баткен жана Жалал-Абад облусун окуучуларга өтүүдө Молдо Нияздын барган шаар, айыл жана өрөөндөрүн окутууда, өз мекенин сүйүүгө, мекенчилдикке, интернационалдык жана экологиялык тарбия берилсе максатка ылайыктуу болот.

Шаймерден суу дарыясынын башы тоо мөңгүлөрүнөн пайда болуп, Шаймерден айылынан кийин кууш өрөөн аркылуу өтүп тегиз Алтын өрөөн жөнүндө маалымат берет. Илимий-географиялык көз кароодо Фергана өрөөнү талаа жана чөлдөрүнө суу берери так даана көрүнөт. 200 жыл мурда чөлкөмдөгү кыргыздардын агартуучулук тутуму оозеки айтып берүү, санат ырлары ыкмасы менен өнүккөндүгүн кабарлайт.

Ошол ыкмада калыптанган, агартуучулук тутумунун таасиринин астында (кыргызча, өзбекче, фарсча, арабча) кошоктор, ыр түрүндө калыптанып, калк катмарында муундан-муунга өтүп келген. Ал эми кыргыз жазмасы кийинчээрек пайда болгондуктан, калыптанып калган билим берүүнүн таасири азыркы күнгө чейин уланып келген [4]. Көптөгөн орто азиялыктар медреселерди ислам дини негизи менен тилди, тарыхты, географияны, астрономияны, алгебраны ж.б. илимдерди үйрөнүшкөн.

Бүгүнкү күндөрдө дагы коомдук, табигый илимдерди мектептеги билим берүүдө да акылман саякатчынын санаттарын иликтеп үйрөнүү технологиясын Кыргызстанда жолго салуу абзел. Залкар жердешибиз Күн чыгыштын ири акындарынын чыгармачылыгы менен тааныш болгону маалым. Анын санаттарынан ислам дининин коомдогу ролун, чет элдик баскынчылардын мыкаачылыктарын, өзү жашаган өрөөндөгү кай бир көрүнүштөрдү сынга алган аския менен да байкоого болот. Молдо Нияздын Шаймердендеги мүрзөсүн ирээтке келтирүү жана акындын чыгармаларын дагы үгүттөө милдети турат [5]. Молдо Нияздын санаттарын талдоо менен бирге андагы чагылдырылган билим берүүчүлүк, тарбиялоо

багыттары менен географиялык маалыматтарды аныктоо, талдоо менен азыркы окурмандарга жеткирүүдө төмөнкүдөй жыйынтыктар алынды:

Келечекте Кыргызстандын түштүгүндөгү тоолуу жана дарыя өрөөндөрүндө заманбап чарба тармактарын өнүктүрүүдө төмөнкүлөрдү сунуш кылабыз:

Баткен облусу келечекте Кыргызстандын чек арасын тосуп турган үлгүлүү жана бекем аймакка айланат. Элинин мекенчил сезиминин жогору болушу, жарандарынын каармандыгы сырткы аскерий кол салууларын мизин кайтарганы далил болду. Жеринин катуу, таштактуу болушу, сугарма жери аз болгон аймакта “таштан ырыскы талашып жашап жаткан, эрки жана мекенчил сезими күчтүү эл” болгондугуна байланыштуу район өнүгүүсү келечекте төмөнкү багытта жүрөт:

Кожо-Ашкан өрөөнү мал чарбасын өнүктүрө турган кеңири, бирок жолу татаал өрөөн, Айдаркен менен Алайдын өрөөнү аркылуу жол курулат.

Алай тоо тоомунун (5880 м) түбүндө жайгашкан, суу температурасы жылуу болгон андан 3-4 м аралыктан чыккан муздак булактан келечекте эс алуучу-дарылануучу мекеме курулат; өрөөндөгү бийиктиги 5000 м ден ашык болгон чокуларга чыгууга келген альпинисттер үчүн ыңгайлуу шарт түзүлөт.

Айдаркен жана Кадамжай тоо-кен комбинаттары толук иштеп, облустун жана Кыргызстандын экономикасын көтөрөт. Сох дарыясындагы Лимбур-өтүкчү суу каналы кеңейтилип, андан алынган суу менен Бүргөндү массивиндеги талаалар сугарылып, жүзүм, анар, мисте, бадам, өрүк өстүрүлүп, облустун гана эмес Кыргызстандын аймагын камсыз кылат. Шаймердендин маселеси көтөрүлүп, андагы Кутман-Көлгө туристтердин агымы көбөйүп, туризмдин өнүгүшүнө жол ачылат [6].

Корутунду

- Молдо Нияздын баалуу “санат диграстар” аттуу кол китеби иликтенип, мындан ары жаштардын илимий-педагогикалык иштеринде маанилүүлүгү аныкталды;

-эгер окутуучу өткөн замандардагы ата-бабалардын, анын ичинде Молдо Нияздын асыл ойлорун өздөштүрө алса, ал саякаттаган аймактарды тереңрээк өздөштүрүүсүнө мүмкүнчүлүк түзөт;

-улуу агартуучунун өткөн чакта айткан, кол китебиндеги керектүү илимий-педагогикалык, географиялык ойлорун азыркы шарттагы маанисин түшүнүү аныкталды;

- Молдо Нияз өз заманынын жазгыч аалымы экени аныкталды.

- анын билим берүүнүн уюштургучтугун, “Молдо Нияздын үнкүрү” далилдеп келди.

-ал Борбордук Азиянын географиялык аймактарын саякаттап чыккан санаттары далил жана алгачкы карта -схемасын түздүк.

Колдонулган адабияттар

1. Колдошев М. Молдо Нияз таалими (адеп-ахлак, ыйман сабагы). –Б:,”Айбек” фирмасы, 1995. 40 б.
2. Молдо Нияз. Санат дигарасттары. Бишкек; “Үчкүн” концерни, 1993, 177 б.
3. “Жетиген”, №2 (139) 02.2023. 18-19 б.
4. Колдошев М. К. Бекембай Апышевдин “Педагогика окуу китебинде тарбиялоодогу элдүүлүк идеясынын чагылышы”. Эл агартуу №1. 2023. 35-39 б.
5. А. Жажанов. Молдо Нияздын орду адабиятыбыздын төрүндө. Ала-Тоо; №2. 2022.96-106 б.
6. Матикеев К., Матикеев Т. К., Курманали к Мира. Илимдеги кайчылаштар (Магистранттар үчүн окуу китеби). Ош: 2022. 140 б.